

Sanat-Tasarım Olgusunun Zamansal İzdüşümü ve 19. Yüzyıl Genel Karakteri İçinde Sanat-Tasarım Gerçekliği

Tuncay GEZGİN

Sanat Tarihçisi-Yazar

Öğr.Gör.,

Anadolu Üniversitesi

Güzel Sanatlar Fakültesi

Cam Bölümü, Öğretim Görevlisi

Makineleşen bir toplum tasarımı var karşımızda. Bu toplum bütün dünyaya egemen bir kültürün toplumu olarak meydana gelmiştir. Mekanikleşen toplumdur aynı zamanda bu. Endüstrileşme sonucunda otomasyona geçmiş, sınırsız şekilde bir üretim içine girmiş sanayi toplumunun mekanik yapısıdır söz konusu olan. Bu toplumun içinde, bu yapı dahilinde sanat ve dizayn yapısı olan 'tasarım' bu toplumun, bu dizgenin temel meselesi olmaktadır artık.

Sanat, bir yaratım biçimi olarak algılanıyordu Batı'da. Bu yaratı olgusu özgürlük içinde gerçekleşiyordu. Gerek Romantizm ve gerekse de Empresyonizm bir özgür yaratı imgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önceki zaman dilimlerinde bağımlılık gerçekliğiyle oluşan sanat dal ve disiplinleri, ilk kez bir özgürlük gerçekliği içinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu özgürlük, sanatçının artık her şeyi göze alarak, ama sanatı hayatının temel merkezi yaparak sanat eseri ortaya koyması durumudur.

Büyük kentlerin ortaya çıktığı, çıkmakla kalmadığı iyi organize olduğu bir zaman diliminin de adıdır aynı zamanda 19. yüzyıl. Bu yüzyıl büyük keşiflerin de üst üste geldiği, deneyselliğin atbaşı gittiği bir olgunlaşma dönemidir de. Felsefenin yeni ve modern atılımlar içine girdiği, ulus devletlerin ortaya çıkmaya başladığı, teknolojinin bilimin sonucu olarak doğduğu bir zaman dönemeci bu yüzyıl (Laborit, 1990, 175).

Tasarım, kent gerçekliğiyle anlamını buluyordu. Kent büyüyen bir dinamizmdi batı için. Yollar, binalar, köprüler, parklar ve bahçelerle ve çevre-

sine örgülenmiş büyük fabrikalar, atölyeler ve üretim birimleri ve toplu yaşam alanlarının var olmasıyla kent; dinamik bir yapı ve gerçeklik olarak 19. yüzyıldaki yerini alacaktır. Tasarım; kentin dönüşümü ve yeniden kurgulanmasıdır. Ama tasarım, kenti var eden bütün detayların, mesela köprülerin, yolların, kaldırımların, park ve bahçelerin de dizayn edilerek ortaya çıkma meselesidir aynı zamanda...

Dizil halinde yapı yapmanın gözleri tırmalayan bayağılığına karşı bir çare bulma konusunda içten bir arzu vardır. Yeni bir dönemin gereklerine uyan sanatı nasıl bulup da ortaya koymalı? Gerçekten, yüzyıl duraksar, bol bol kopya çeker ve özgür yaratışları da pek seyrek olur. Bile bile antik dünya, Gotik ya da Rönesans yeniden yaşatılmak istenir. Paris, İtalyan Rönesansı'nı severken, Büyük Yüzyıl'ın anısına bağlılığı sürdürür ve onu da aşır Grek-Romen yeniden bulur. Örneğin Garnier, Opera binasında debdebeli dekorla aşırı süsü klasik bir çerçeve içine oturtur; ama Duguesnoy'nun Kuzey Garı ve Httorp'un da Doğu Garı için uyguladığı sözde kalan bir klasikdir; öte yandan, Halles binasını kuran Baltard, Bizans'tan esinlenir. İngiltere'de, Tory'ler özellikle Gotik'e başvururlar; Whig'ler örneğin Buckingham Sarayında ve kimi başka yerlerde klasik seçerler. Viyana'da kimi eserlerde Gotik, kimisinde de Rönesans ağır basarak; Brüksel'de, o dev adalet sarayı klasik biçemdedir (Moraze, 1959, 318).

Kent ve Yaşam Gerçekliği İçinde Sanat ve Tasarım

19. Yüzyıl dönüşümler çağıdır batı için ve batı 19. yüzyıla gelindiğinde kendisi için dev adımlar atmaktadır. Büyük kentler kurmuş, üretimde çok büyük patlamalar gerçekleştirmiştir. Kentler kurulmakla kalmamış genişlemiş, milyonlarca insan kentte yaşar olmuşlardır. Kırsallıktan kurtulmanın ve kentleşmenin de çağıdır aynı zamanda batı için 19. yüzyıl. Elbet günlük hayatta da farklı değişimler gerçekleştirilmektedir batıda. İnsanların geçmiş çağlardaki yaşam biçimleri, oturdukları evler, işleri ve kullandıkları eşyaları 19. yüzyıla gelince değişmektedir.

Günlük hayat sürekli değişim geçirmektedir 19. yüzyıl kentlerinde. Kent, günlük hayatı da biçimlendiren bir faktördür. Eğlencenin ve geçim derdiyle, kazanılan paranın harcandığı, bir tür refah gerçekliğinin yaşandığı yerler de yine kentlerdir. Büyük gelişme ve sekülerleşme projesi olarak da karşımıza çıkan 19. yüzyıl makineleşmesi, temeli itibarıyla büyük bir kentleşme projesidir ki, aynı zamanda bir kültür ve sanat realitesini de içinde barındırır.

Kentler büyüdükçe hem sorunları büyür, hem de günlük hayat canlanır. Sokağın çağısına kulaklarını açan insanlar, zenginleştikçe bu zevk-ü sefa alemlerine katılırlar. Elbet sosyo-ekonomik durumları iyi olan insanların bu kentin büyük nimetlerinden faydalanmaları daha fazla olmaktadır. 19. yüz-

yıl kentlerinde çeşitli seyirlik oyunlar vardır ve bunlar insanları büyüler. Geceler gitgide daha fazla aydınlatılmaktadır, lambalar sokakları, parkları, eğlence yerlerini şıkır şıkır hale getirmektedir. Kahvelerin teraslarında, masalarında yenir, içilir; sohbetler edilir ki, bu sohbetlerin birçoğu sanat ve edebiyat üzerinedir. Unutulmamalıdır ki, entelektüellerin, yazarların bir çoğu da yine kahvehanelerde, barlarda buluşup, düşünce, sanat alışverişlerinde bulunmuşlardır. Paris'te bulvarlar, Port-Royal'deki bahçelerin yerini alır ve Almanya kökenli birahaneler de İkinci İmparatorluğun sonlarında revaç kazanırlar. Mağazaların vitrinleri insanların gözlerini büyülerken, afişler de dikkatleri toplar.

Günlük hayat içinde zengin ve varlıklı insanlar, işçi ve dar geliri insanlardan daha farklı görünmeye çalışır. Sırtında redingot ya da ceket, başında silindir şapka, boynunda zevkle bağladığı kravat, kimi zaman tek gözlüğüyle dolaşır; favorilerini kestirdiğinde, sakal ve bıyığına özen gösterir. Karısı yakından izler modayı; yıllık, hatta mevsimlik meraklı vardır, onlar da para ister, boş zaman ister elbet. Dar ya da yeğlediği bol giysilerle görünse, şapkası geniş ya da küçük olsa da, ayakkabılarına, eldivenlerine, şalına, ince peçesine ve yelpazesine pek önem verir. Yeni yaşam biçimi onu daha çok dolaşmaya ve arabaya binmeye götürdüğü için, çoğu kez uzun diktirir entarisini, 1895'e doğru, içine mendilini koyduğu bir el çantası taşımaktan hoşlanacaktır. Giysi,1900 yılı dolayında gelişmeye başlar: Erkeğin ceketi, başında da melon ya da hasır şapkası, kadının tayyörü ve alçak ayakkabıları vardır; spor ve bisikletle gezinti, ağır ağır kullanışsız biçimleri silkelere atar. Kentte tuvalet yalınlaşır, ancak gece ve seyirlik yerler için tuvalet hep gösterişli ve karmaşıktır.

Evin içi, dayayıp döşeme ve süsleme zevkini canlı tutar. Biblo, resimli tabak, aile portresi sevilir; yemek salonu II. Henri biçeminde, yatak odası XV. Louis ya da XVI. Louis biçeminde olmalıdır. Tavana avizeler asılır, şömine-lerin üstüne de şamdanlar konur. Mutfak sanatı ile ilgili ardı ardına kitap yayımlanmaktadır; böylece masraflı yemeklerin çıkarıldığı sofrada, takımlar gümüş kaplamalıdır.

Günlük hayatın ev için yaşantısının önemli bir enstrümanı, ayrıntısı da piyanodur. O evlere, elbet her eve değil, zenginlik getirir ve aristokrat bir ruh ve gerçeklik kazandırır. Genç kızlar piyano çalarak ayrıcalıklı konumda olduklarını ve giderek farklı sınıfsal karaktere sahip bulduklarına inanırlar ve onu gösterirler. Bunların yanında yine bu genç kızlar, çeyizlerini düz-mek için iğne işleriyle de uğraşırlar. Belli gün ve belli saatlerde ziyaretler, kadınlar arasında dostluğu dayatır ve geliştirir; ne var ki, edebi toplantıların yapıldığı salon adeti gerileyiş içindedir.

Kentte her şey hoş ve kabul edilir değildir elbet. Paris'in bazı semtlerinde

ve çevrenin büyük bir bölümünde, ev bozuntularından geçilmez; insanlar sefalet içinde yaşarlar. Başka kentlerde yine oturulamaz sefil halde evler vardır ve sefalet bütün gettolarda kol gezmektedir. Doğru düzgün evler yoktur; doğrusu insanların çoğu temiz su, yiyecek ve giyeceği de doğru düzgün bulamaz. Açlık, yoksunluk çevre illerde ve kasabalarda kol gezer. Londra'da batı yöresinin zengin mahallelerinin karşısında, kimi yöreleri iğrençlikleriyle göze çarparlar. Max O'Relle adlı bir yazar, İngiliz başkentine bakıp, "Birayla İncil'in, içkiyle Kutsal Kitap'ın, ayyaşlıkla ikiyüzlülüğün, işitilmemiş derecede alçakça yaşayışla dizginlerinden boşanmış lüksün, sefaletle gönencin, soğuktan büzülüp kalmış yoksul insanların, açların ve rezillerin, zenginliğin ve mutluluğun küstahlaştırdığı kişilerin iğrenç karışımı.." olduğunu söyler (Braudel, 1993, 117).

Kümes gibi bir evde, yığınla insan ve pislik iç içe bulunmaktadır. Büyük romancı Dickens'in yaşadığı yıllarda, Londra doklarının şöhreti 10.000 hırsıza yataklık etmesidir. Yüzyılın sonlarında yapılmış istatistiklerin gösterdiğine göre, kentlerde, gönenc içindeki semtlerde doğumların oranı yoksul mahallelerindeki az; ölüm oranı ise, yoksul mahallelerde daha fazladır. Ayrıca, kentte sağlık koşullarının düzelmesiyle ölümlerin oranında da değişiklikler görülür.

Günlük hayat içinde yaşanan başka bir gerçeklik de; köylerde oturan, kentli olma arzusuyla yanan tutuşan insanlar vardır ve bunlar kente gelmekte ve her türlü zorluğa direnerek, sefalet içinde yaşamayı göze alarak, şehirde bulunmak, yaşamak istemektedirler. Kente adapte olmak isteyen bu insanlar her türlü ahlaksızlığın da kaynağı haline gelirler. Fuhuş alıp başını gider; insanlar para kazanmak, rahat yaşamak ve bol vitrinli kentte alış verişe katılmak için bedenlerini satmaktadırlar.

Diğer taraftan Büyük Britanya, o geniş çimenliklerinde tenisi, golfu, futbolu, kriketi icat edip oynamaya başlar. Paris'te 1860-61 kışında, Longchamp gölünde patenle kayılmaya başlanır. Ne var ki süreklilik, yapıldığı yerler mülkiyetlerinde olduğu için, bir uzun süre, aristokrasi ile büyük burjuvaların gözde eğlencesi olmakta devam edecektir. Sıradan insanlar ise, silahla avlanma ya da bilinen usullerle balık tutmayla yetineceklerdir. Tıp, İsveç jimnastiğini öğütler, okul da yayar; öncüleri de, baba-oğul Ling'lerdir. Gençleri, açık havada hareket yapmaya çağıran dernekler kurulur bütün ülkelerde; her birinin de kendi bandosu ve bayramları vardır. İçlerinde kimisi, Çeklerin Sokol'ları gibi, yurtseverlik amacı güderler..

19. Yüzyıldaki teknik ilerlemeler üretimde yeni yöntemleri getirdi.Yeni hammaddeler ortaya çıktı ve yeni işlevlere sahip yeni gereçler yaratıldı. Bununla birlikte bu yeniliklerle ortaya çıkan ürünlerin yeni bir estetiği oluşturulamamıştır. Yeni ortaya çıkan mekanik aletlerin ne biçim olarak ne de

kullanım olarak bir geleneği, bir ön örneği mevcut değildi. Bu durum onların tasarımında bir belirsizlik meydana getiriyordu.

19. Yüzyılın ortalarında bir üslup bulma endişesi içinde geçmişe bakma eğilimi gelişti. Yüzyılın başındaki küçük burjuva duyarlılığının ölçüsü içinde gelişen kapitalist toplumdaki çelişmelerin, felsefede, edebiyatta, sanatta yansımaları olan romantizm, hem yeni bir geleceğe hem de eski güzel günlere karşı duyguyla yüklü olduğu için zaten böylesi bir geçmiş özlemini Orta Çağın unutulmuş olan kaynaklarına dönme isteğiyle ortaya koymuştu. Bu da her şeyin giderek maddileştiği bir ortamda yaşanılmasından kaynaklanıyordu. Romantikler, her ne kadar maddi olanakların sağladığı rahatlıktan vazgeçmeyip lüks bir hayat yaşadılar hem de bu hayatı hor gördülerse de böylesi bir geçmiş özlemini de yaşamışlardı. Şimdi ise sanatta, mimaride, uygulamalı sanatlarda Romantik hareketten, Gotikten, Rönesanstan, Baroktan unsurlar görünür bir biçimde keyfi olarak bir arada kullanılmaya başlanıyordu. Böylece teknik gereçlerin kurşun kaplama yüzeyleri bile ağır dekoratif süslemelerle donatıldı. Mobilyalar üzerine torna tezgahından çıkan çeşitli üsluplarda, gotikten, barok üsluba, süsleyici parçalar ve şeritlerle giydirildi. Buradaki amaç hem geleneksel formların taklidi hem de makine yapımı süslemenin bir zanaatkarın elinden çıkan el işi bir çalışmamış gibi gösterilmek istenmesiydi. Makine zanaatkarı taklit etmek istiyordu. Geçmişin değerlerini ve formlarının kullanılma isteği aslında bir ticari zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır da. Çünkü halkın daha büyük bir kesimine hitap etmek için, onların hem alışık olduğu hem de beğendiği form ve süslemelerin kullanılması bir zorunluluk da oluşturuyordu. Geleneksel anlamında süsleme, el işçisinin üzerinde çalışılan değerli metallerdeki ustalığının, yetkinliğinin bir ifadesi ve ekonomik ve estetik değer görünümlerini bir işareti idi. Ticari pazarın büyük taleplerinin zorlaması ve yeni tekniklerin kolay taklit yollarıyla işi daha çabuk ve ucuza getirmesi sonucunda eşyalar, hiç güçlük olmaksızın, dökme demir, papier-maché, gutta percha gibi yeni malzemelerin kullanılmasıyla yapılmaya başlandı. Bunlar, hem değerli malzemeleri ve hem de usta elinden çıkma işleri taklit etmek, öylesi bir görünüm vermek için yapıştırma, baskı yapma, kalıba dökme, kaplama, cilalama gibi teknikler kullanılarak yapıldı (Heskett, 19). Bu yöntemlerle elde edilen zengin dokular, girift çizgiler, kaliteli oluşun ve seçkinliğin işaretleri kabul edilirken, böylece uygun bir fiyata erişilebilir olmaktadır.

Böylesi ürünler, zenginleşen yeni orta sınıf (Burjuvazi) tarafından hırsla aranıyorlardı. Bu sınıf için ekonomik başarı sosyal statünün tek ölçüsüydü. Bu sebeple de kendi pozisyonlarını açıkça göstermek istiyorlardı. Bu da sıklıkla kendisini dekoratif eşyaların yığılması, biriktirilmesi şeklinde gösteriyordu. Bu da abartılı, cafcacflı bir bayağılıkla sonuçlanıyordu. Daha düz olan formların yerine, daha dağınık bir süslemeyi, tarihsel sergileyciliği ve or-

yantal etkiler taşıyan işleri tercih eder oldular. Elde ettiği zenginlikle kendine güveni oluşan orta sınıf artık kendisini aristokrasiden ayrı görmek, aşağı görmek istemiyor, üst sınıfın feodal hayat stilini ve yaşama tarzını taklit ediyordu (Hauffe, 33). Refah kendisini üslup çokluğu ve süs zenginliği içinde ifade ediyordu. Bu sınıfın evleri bu nedenle bir çok çağın üslubunun bir arada bulunduğu, pencerelerinde ağır, gösterişli perdelerin asılı olduğu, koyu renklerde egzotik ahşaptan mobilya takımlarının odaları doldurduğu yerlerdir. Bu evin içine konan sanat objeleri ise öncelikli olarak dekoru destekleme görevi görüyorlardı (Hauffe, 33). Seçmecilik zamanla daha alt sınıflara kadar yayıldı. Bu sınıflar da bir üst sınıfın tarihsel özellikli süslü dekorlarını arzular oldular. Diğer yandan üreticiler de bu zevk anlayışını karşılamak için daha kompleks görünümlü eşyalar yapıyor, dekorasyonu olabildiğince kullanarak kazançlarını artırıyorlardı. Böylece endüstri makineden çıkma seri üretimin ucuz ve niteliksiz ürünlerini her yere dağıtıyor, çeşitli çağ üsluplarını barındıran eşyalar her yerde görünüyorlardı.

Mimari alanında yeni klasikçilik ile yeni gotik arasında bir seçme yapma noktasında bulunan bu tartışmalar sonunda seçmecilikte karar kılacaktı. Böylece mimarlar da klasik ile gotik arasında bir seçime gitmeyecekler, onların yanında, Roman, Bizans, Arap, Rönesans vb. üsluplarını da kullanmaya başlayacaklardır. Seçmecilik, bilgilerin yaygınlaşmasıyla, deniz ve demiryolu ulaşımıyla, mimarlık üzerine yapılan yayınlar vasıtasıyla gelişmesini sürdürecektir. Seçmeciliği uygulayan mimarlar geçmişin üsluplarını yeniden kopya etmekten sakınarak, model olarak aldıkları üsluplardan, kendi yaratıcı dehalarını göstermek üzere, yeni yorumlar meydana getirmektedirler. Çağın burjuvasının beğenisini böylece karşılamaktadırlar. Seçmeci anlayıştaki mimar, bu sebeple, bir köşede Rönesans kilisesi, başka bir köşede Roman yahut Gotik bir kilise inşa etmekte, daha ötede daha yeni bir üslupta bir belediye binası yapmakta sakınca görmez (Noblet, 45).

Öte yandan endüstrileşme ve makineleşme ile meydana gelen yeni teknikler, yeni malzemeler, yeni olanaklar, yeni ihtiyaçlar mimarının de çehresini değiştirecektir. Endüstriyel büyümenin gerektirdiği yollar, köprüler, istasyonlar, fabrikalar, depolar, sergi salonları gibi yerler, demir gibi, çelik gibi ve daha ileri dönemlerde kullanıma giren beton gibi maddelerin kullanılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Yeni bir malzeme olan çelik özellikle üstü kapalı çok geniş mekanların inşasını olanaklı kılıyordu. Duvarlar ağırlık taşıma işlevinden kurtuldukları için yerlerini cam bölmelere bırakıyorlar böylece yeni bir mimarlık üslubunun örnekleri doğuyordu. 1851 Uluslararası Sanaayi Sergisi için inşa edilen Crystal Palace, bu anlamda bir mimari yapı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu bina Joseph Paxton (1801-1865) tarafından yapılmıştı. Aynı şekilde yeni malzeme kullanımıyla yapılan bazı örneklerden Labrouste'un 1854 yılında yaptığı Bibliotheque Nationale'in büyük okuma

salonu, Baltard'ın 1866'da yapmaya başladığı taş kaplamalı çelik bir yapı olan Saint Augustin Kilisesi, mimar Dutert ile mühendis Condamin'in 1889 Uluslararası Sergi için yaptıkları Makineler Galerisi ve Gustave Eiffel'in, Eiffel kulesi sayılabilir.

Bu sırada başka bir takım mimarlar da, malzemenin ve mantıksal kullanımının işlevinin tarafsız bir şekilde incelenmesiyle mimarlık sanatını seçmeciliğin karışık üslubundan kurtarmaya çalışıyorlardı. Bu eğilim, özellikle İngiltere'de sivil mimarlık alanında kendini gösterdi. Amacı, John Ruskin'in koyduğu ilkeler uyarınca el sanatları yöntemlerini yerel bir ilgiyle canlandırmak olan William Morris, 1859 yılında, Philip Webb'den (1830-1915) geleneksel İngiliz kırsal alan mimarlığına dayanarak, Kent'de, Kırmızı Ev'i yapmasını istemişti. Yüzyılın sonlarına doğru, Richard Norman Shaw (1831-1912) ve C.F.A. Voysey (1757-1941), bu anlayışı benimsediler ve 1898'de Charles Rennie Mackintosh (1869-1928) aynı ilkelerle Glasgow Sanat Okulu'nu inşa etti.

Bununla beraber seçmecilik anlayışının yaygınlığı sadece mimari eserlerde ve iç dekorasyonla da sınırlı değildir. Demirden ve çelikten olsalar da makine eşyalara kadar yayılmış bir etkidir bu. Buharlı makineler 1860'lara dek Dorik kolonlara benzeyen metal ayaklardan oluşan bir iskeletin desteklediği yapı üzerine yerleştirilmişlerdir. Yeni teknolojik buluşlar telefon, daktilo, fotoğraf makinesi, dikiş makineleri vb. de tarihsel bir yüzey süslemesiyle ortaya çıkmışlardır. Bu durum çağın hakim estetik anlayışının her alanı etkilediğinin bir göstergesi olmaktadır. Bir makinenin işleyişine engel olmadığı müddetçe, makinenin geleneksel estetik çerçevede inşa edilmiş olmasının yadırganacak bir tarafı yoktur. Bununla birlikte 1880'lerden sonra makinelerde akademik üsluplara yer vermek gittikçe azalarak yok olacaktır.

Zaman Boyutunda Uluslararası Rekabet ve Sergiler (1851 Crystal Palace Sergisi ve Makine Estetiği)

Makineleşmenin ve teknolojinin zaferinin kesinleştiği 19. yüzyılın ikinci yarısında, sürekli kendilerine yeni pazarlar açarak, var olanları da çeşitli yöntemler kullanıp genişleterek büyümüş olan, dünya ticaretine hakim, çağın gelişmiş devletleri, ürettikleri sanayi ürünlerinin sergilendiği uluslararası sergiler düzenlediler. 1851 yılında başlayan ve günümüze kadar da süren bu sergiler çeşitli ülkelerde gerçekleştirilen teknik ilerlemelerin, katılımcı ülkelerin ekonomik ve emperyalist gücünün sergilendiği yerler oldu. Gerçekleştirilmeleri çok büyük masraflara neden olsa da, bir itibar göstergesi olarak algılandığı için yapılan masraflar göz ardı edilebiliyordu. Bu uluslararası sergiler yönetici sınıfın zenginliğini ve estetik tercihlerini gözler önüne serdiler bir yandan da uluslararası rekabetin ve ulusal farklılıkların ortaya

konduğu mekanlar olarak endüstriyel gelişmenin kilometre taşları oldular... Sergiler, fuarlar, üretim gücünü, malzeme çeşitliliğini ve diğer ülkelere ege- men olma realitesinin boyutları olarak da ortaya çıkıyordu. Mal ve hizmet- ler ihtiyaçları karşılama ötesinde, sergilenerek, başkalarına bir tür gös- terimin de aracı oluyordu. Bu aracın en önemli gösterim sahnelerinden bi- ri fuarlar, giderek sergi salonları, panayırar ve benzeri büyük katılımlar ola- rak karşımıza çıkmaktadır.

Sergiler büyük üretici güç olan Avrupalı devletlerin aynı zamanda gövde gösterisi olarak da karşımıza çıkmaktadır. İngiltere, Almanya ve Fransa; ge- lişen bilim ve teknolojilerinin katkılarıyla hem dünyanın kaynaklarını ken- di ülkelerine aktarmışlar ve devrimsel dönüşümleri gerçekleştirmişlerdir; hem de ürettikleri teknolojik ve diğer ürünlere Pazar bulabilmek için, bir- birleriyle de rekabet içine girerek; tüm mal ve hizmetlerini bu büyük fuar organizasyonları içinde sergilemektedirler. Adeta bu yapılar birer reklam boyutu olarak ortaya çıkmaktadır.

Ülkeler arasında büyük rekabetlerin de yaşandığı bir dönemdir aslında 19. yüzyıl. Sanıldığı gibi tekvücut bir yapı yoktur Batıda; ülkeler kendi çıkarla- rını korumak için birbirleriyle kıyasıya bir rekabet içine girerler. Bu üretim- lerini ve ürünlerini sergileme anlamında da ortaya çıkmaktadır; teknolojik ürünlerini başka ülkelere pazarlama ve satma anlamında da... Daha o za- manlarda silah teknolojisi hızla gelişmeye başlanmış, ülkeler korkunç bir si- lahlanma yarışına girmenin yanında, bu silahları; gemileri, topları ve benze- ri araçları diğer ülkelere de satmaktadırlar.

Geçmiş yüzyıllarda, sömürge uzlaşmazlıkları Avrupalı devletler arasında sa- vaşlara yol açmıştı. Oysa, yerli şeflerle antlaşma politikası en iyi yol olduğu gibi, uluslararası uyuşmazlıklar da karşılıklı görüşme yöntemiyle dostça dü- zenlenmek istenir. Yeni dünya, bu rekabetlerin dışına çıkar gitgide. Sömür- ge yöntemlerini Amerika kıtasından kovmayı hedef tutan Monroe doktrini adına, Birleşik Devletler, Avrupalıların kıtada ellerinde tuttıkları son top- rakları da satın alma yoluyla edinmeye başvurur: Böylece, 1867'de Ruslar Alaska'yı kendilerine bıraktıklarında, büyük bir egemenlik geçişi gerçekle- şmiş olur. Yani her alanda rekabet devam etmektedir. Topraklar el değiştir- mekte, üretimler ve ürünler, bütün dünyaya yayılmak için çeşitli stratejiler uygulamaktadır.

19. Yüzyılın Mekanikleşen Toplumunda Sanatın Algılanışı (Romantik, Realist ve Empresyonist Sanat Anlayışları)

19. Yüzyılda sanat, giderek tasarım gerçekliği bir kırılmayı da yaşadı. Özgür yaratıcılık ifadesi olan 'sanat' ve dünyaya akılla sınanmış bir biçim verme olgusu olan tasarım; giderek de hayatı kolaylaştıran bir gerçeklik olarak, za-

man zaman birbirine ters düşse de çoğu kere birbirini besledi ve çoğalttı. Sanat özgür yaratım edimi, hayallerin, fantezilerin ortak adı, alanı; insanı şırsel boyutlara taşımanın yöntemi. Resimde, heykelde, edebiyatta, tiyatrodada, şiirde yerli yerine oturmuş; insanoğlunun ufuklarını açmış bir büyük tutku. Tasarım, planlanmış modeller üzerinden insanoğlunun hayatı kolaylaştırmasının, bir refah düzeyi tutturmasının, yaşama pratik bir realite eklemesinin kolu. Ama daha çok sanattaki başarılar onu tetiklemiş, önündeki ufku biraz daha genişletmesine imkan tanımış. O yüzden sanatın doğma koşullarını, tasarımı var eden entelektüel ve yaratıcı zemini çok iyi bilmek gerekmektedir. Kültürel ve sanatsal faaliyetlerini kurup, sürdürebilmek için ekonomik doygunluğun hiç değilse belli bir düzlemde olması gerekmektedir. Gerçi bu zorunlu bir olgu değildir, ama sanatsal ve kültürel faaliyetler için boş zamanlar gereklidir ve bu boş zaman kavramı da ancak belli bir sosyo-ekonomik temel ve seviye sonrasında insanın eline geçebilmektedir.

19. Yüzyıl Batı uygarlığı için büyük başarıların olduğu kadar, erken gelmiş bu büyük başarıların dizginlenemeyen toplumsal ve sanatsal yaralarının da yaşandığı karmaşık yapı bir alanı olmuştur. Bu yüzyıl büyük başarılar, gelişme ve devinim yüzyılı olmasının yanında, aynı zamanda çalkantılar, başkaldırı, mutsuzluklar yüzyılı olarak da tarihe geçmiştir. Bir kere toplum, tarihte görülmemiş bir mekanizme, kentleşmeye, aşırı büyüme ve onun sonrasında gelen bozukluklara sahte olmuştur. Aşırı büyüme veya gelişme dengeleri gözetir ve refahı toplumsal kılar tarzda da olmadığı için, sınıfsal farklılıkların arttığı, hatta keskinleştiği dönemi de işaret eder bu yüzyıl.

Toplum bir yandan kaotik görünüm arz ederken, diğer yandan seçkin bir zümre, yeni eğlence biçimlerinin içinde, adeta kendinden geçmenin sarhoşluğunu yaşıyorlardı. Yeni eğlenceler hayatın zevkini arttırmaya yarıyorlardı. Vücuda gösterilen itinalar ve sağlığa gösterilen hassasiyetler özellikle İngiltere'den gelmekteydi. 18. yüzyılda özellikle saray mensuplarına ve subaylara mahsus olan tiyatrolar, artık daha kalabalık bir halkı kendine çekiyordu; gösteriler daha değişik bir hale geliyordu. Kitaplar, hatta gazeteler birer lüks metaı olarak kalmaktaydı; fakat okuma salonları ve İngiltere'de kitapları köylere kadar ulaştıran 'gezici kitaplıklar'ın kullanılmasıyla herkesin daha kolay tedarik edebileceği bir hale geliyorlardı (Seignobos, 1960,237).

Tarih boyunca sanat hep farklı şekillerde algılanmıştır. Elbet 'Makineleşme Çağı' kabul edilen 19. yüzyılda da farklı şekilde algılanacaktır. Bu çağın özelliği salt bir makine uygarlığı olması değildir; bunun yanında, ona paralel olarak büyük bir kentleşme, değişme ve dönüşme de vardır. Hukuk geçmiş çağlardan farklı olarak, daha sistematik işliyor, insanlar haklarını, geçmişle kıyaslandığında daha net koruyorlardır.

19. yüzyıl artistik gelişmelerin de kentleşmeye paralel arttığı dönemleri

meydana getirir. Batı kültürü sadece büyük bir zenginleşme ve ekonomik kalkınma gerçekleştirmemiş, bu yüzyılda geçmiş yüzyıllarla kıyas kabul etmiş bir düşünsel ve sanatsal birikimi, giderek atılımı da gerçekleştirmiştir. Yeni buluşlar, yeni deney alanlarının yüzyıldır bu yüzyıl. Sanatkarlar eserlerini geçmişten farklı olarak daha kolay satabilmekte, zenginleşen burjuva sınıfları, kendi aristokratik açılımları için yeni yeni sanat eserleri satın almaktadırlar. Büyük dönüşüm ve deneysellik çağı, farklı sanatsal hamlelerin de oluşmasına, sanatçıların geçmiş çağların baskıcı tutumlarından farklı olarak kendilerini daha özgür hissetmelerine sebep olmaktadır. Bu ortam içinde kurulan sanatçı örgütlenmeleri, adeta bir tür özgürlük manifestosu gibi de hareket ederek, sanatçıların yaratıları önündeki engellerin kaldırılması için ellerinden geleni yapmaktadırlar.

İş hayatı bu güne kadar görülmemiş bir şekilde sanata destek vermeye başlamıştır. Girişimci iş adamları kuşağı dünya görgülerine paralel olarak sanata daha fazla katkı sağlamak istiyor. Bir boyutuyla kısındıkları sanatsal yaratıcılığı, eserlere sahip olarak gidermek istemektedirler. Büyük devasa fabrikalar, muazzam demiryolları, mağazalar, depolar; Batı büyük kentlerinin görünümünü değiştirdiği gibi, dünyanın farklı yerlerinde yer almayan bir heybet ve görünüm de katmıştır onlara. Büyük bulvarlar, caddeler, vitrinleri gösterişli mağazalar; Batı kentlerindeki yaşantının lükse, tüketime doğru hızla evrildiğinin ilk işaretleri olarak karşımıza çıkar. Bunun yanında kaba-reler, eğlence yerleri, cafeler vb. mekanlar, hayattan zevk alma üzerine kurulu bir kent düzeninin önemli ayrıntıları olarak karşımıza çıkmaktadır (Clough, 1965, 227).

Makineleşme, toplumsal mekanikleşmeyi getirirse bile, bu Batı toplumları ve onları hayranlıkla takip etme durumunda olan diğer Batı dışı toplumlar için o dönemde hayranlık uyandıran bir durumdu. Toplumun mekanikleşmesi, makinenin, seri üretimin, onunla yine bağlantılı olarak büyük kentlerin doğuşunun, eğlencenin, bilimsel ve teknik her tür gelişmenin olduğu bir zaman dilimi, tarihi dönemeç anımlarına gelmektedir. Sanatın böylesi büyük gelişmeler içinde çeşitlilik içinde olması çok doğaldı. Buluşlar çağının ortasında, artık insanlar özgür yaşamının da kendince kurallarını geliştirmeye başladılar. Kiliseden gitgide bağımsızlaşan birey ve toplum, Yunan toplumunun Dionisoz ayinlerine benzer; bir şarap ve eğlence dünyasına girmek istiyordu. Bir pozitivizm çağıydı Batı için 19. yüzyıl. Düşünürlerin çoğu rasyonel bir toplumun yaratılması çağrılarını yapıyor; sanatın da bu rasyonalizasyona hizmet etmesi gerektiği söyleniyor ve belirtiliyordu.

Sanatçılar gitgide mekanikleşen, makine uygarlığına dönüşmeye başlayan ve bir tür nesnelere dolaylı, şeyleşen ve yabancılaşan toplumu ve kenti anlamak da istiyorlardı. Bu istem belkide batıda romanı icat etti. Hayatın sınırlarına gerçekçi gözleme dayalı olarak varma iştahı ve gerçekliğini barındı-

riyordu roman. Bunun ötesinde roman ve romancılar herhangi bir konuyu, günlük hayatı, sosyal problemleri, insanın türlü çalışmalarını veya onun duygularını ele alıp işleyebilirlerdi. Nitekim tüm bunları yapmışlardır. Dönemin büyük romancılarından Victor Hugo, (1802-1885), Alessandro Manzoni (1785-1873), Gustave Flaubert (1821-1880), Thomas Hardy (1840-1928) ve Thomas Mann (1875-1957) makineleşen, endüstrileşen, mekanikleşen toplumun, insanların durum ve dramlarını detaylı olarak dile getirmişler; sadece dile getirip, anlatmakla kalmamışlar, aynı zamanda kendilerine özgü bir hümanizm de yaratmışlardır.

Sadece roman değil elbet, şiir, tiyatro ve diğer sanat dalları ve alanları da insan, mekan, şehir ve görsellik gibi olgu ve değerleri enine boyuna tartışma gündemine taşımıştır. Birçok usta arasında Johann Wolfgang Goethe (1749-1832), 'Faust' isimli eserinde; evrensel bir problem üzerine, yani; 'insan aklının düşündüklerini' inceleyen bir büyük şair olarak karşımıza çıkar; yine George Bernard Shaw (1856-1950), sosyal ve politik konuları, tiyatro diliyle anlatarak; Batılı adamın mantık dışı kabul ettiği kavramların birçoğuyla ince ince alay ederek, yüksek bir estetik ortaya koymuştur.

Sadece edebiyat sahasında değil, aynı zamanda müzikte de makineleşen ve kendini geçmiş uygarlık ve kültür modellerinden daha başka formüle eden toplumda geleneklerden ayrılma ve hacim, ahenk uyumsuzluğu ve ritimle yeni form, denge vb. müzikal gerçeklikler bulma çabası göze çarpmaktadır. Opera alanında Richard Wagner (1813-1883), ve Giuseppe Verdi (1813-1901); senfoni ve oda müziğinde Johannes Brahms (1823-1897), Frederic Chopin (1810-1849), Hector Berlioz (1803-1869) ve Claude Debussy (1862-1937); caz alanında ise George Gerahwin (1898-1937) büyük isimler sanatlarını özgün bir dışavurum doğrultusunda icra etmişlerdir.

19. Yüzyıl elbet sanatların tamamında değişim sağladı. Sanatkarlar değişen mekan, kent, tasarım ve hayat algılamalarına paralel olarak kendi sanatçılıklarında ve sanat görüşlerinde de büyük değişimler geçirdiler. Bundan hemen hemen bütün sanatlar nasibini aldı; kentleşmenin devasa ve içinden çıkılmaz karmaşık boyutlara gelmesiyle yeni yeni sanat alanları ve dalları ortaya çıkmaya başladı. Halk daha kitlesel sanata katılmaya başladı. Geçmişten farklı olarak modern kent, adeta insanları içine alıp yutuyor ve onlara farklı, geçmişten tamamen kopmuş bir karakter ve kişilik veriyordu.

Diğer sanatlarda olduğu gibi, plastik sanatlarda da büyük değişim ve dönüşümler oldu. 19. yüzyılın başlarında öncü ressamlar gördüklerinin izlenimlerini belirtme, yansıtma çabası içinde bulunuyorlar (empresyonizm) ve sırf fotoğraf gibi, resmin konusunun aynen kopyası olması artık aranmıyordu; bunlardan sonra gelenler de gördükleri üzerine hissettikleri veya düşündükleri şeyleri belirtmeye çalıştılar (ekspresyonizm, fütürizm ve sürrealizm).

Böylece resim alanında sanata Eugene Delacroix (1798-1863), Edourd Manet (1832-1883), Claude Monet (1840-1926), Pierre A. Renoir (1841-1919), Henri Matisse (1869-1940) isimler tarafından sanata yenilik ve orijinalik getirilmiştir. Mimarlık, Rönesans geleneği içinde yapılmış Paris'teki Opera Binası (1861-1875), gibi fazla süslü yapılardan, Gotik stilin kopyaları olan, New York'taki Riverside Kilisesi gibi binalardan, veya Washington D. C.'deki hükümet binaları gibi klasik ve neo-klasik tarzların kopyalarından zarar görmüştür denilebilir. Bununla birlikte mimarlık, kendini ilk modellerin etkisinden kısmen kurtarmayı ve zarafet ile büyüklüğü pratik olma niteliğiyle bağdaştırmayı bilmiştir. Berlage tarafından planı yapılmış olan, Hollanda'daki şehirler (1856-1934), 1930'da yapılmış, Rockefeller Center'in New York'taki gökdelenleri, (Auguste Perret'in eseri), Charles Le Corbusier (1887-1948)'nin resmi binaları ve çeşitli büyük fabrikalar bunun canlı örneğidir (Clough, 1965, 229).

Bu yapılar ve bu bakımdan edebiyat, resim, heykel ve müziğin zamanın aşındırma ve yıpratıcılığına karşı ne kadar karşı koyacağını kimse bilemez. Eğitim ve okur yazarlıktaki artışlar sanata ilgiyi çok arttırmış, fakat zaman içinde de farklı nitelikteki sanatsal çalışmalar adeta gerçek nitelikteki sanatı gölgeler olmuştur. Popüler ve ucuz romanlar gerçek edebiyatı olumsuz etkilemiştir. Reklamcılığın artması resmin yaratıcılığını bir tür faydaya ve tanıtıma dönüştürmüştür; keza müzikteki çeşitlenme de gerçek sanat müziğinin algılanmasını, müzik sanatının gerçek niteliğini bozar boyutlara ulaştırmıştır. Elbet mimarlık alanında da, bütün yapılan mimarlık eserleri gerçek sanat eseri niteliğinde değildir; bilakis sıradan, baştan savma yapılar, görsel estetiği bozduğu kadar, aynı zamanda mimarlığa bir katkı da getirmemiştir. Ama tüm bu kitlesel çoğalma yine de gerçek sanatsal yaratıyı gölgelememiş, bilakis gerçek sanat her zaman için varlığını arttırarak sürdürmüştür...

19. Yüzyıl Günlük Hayatında Sanatın ve Tasarımın Algılanışı

19. Yüzyıl bir devinim ve değişim yüzyılı aynı zamanda. Elbet bunun itici gücünü, katalizör yapısını endüstrileşme ve her alanda gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmek istenen keşifler, bilimsel teknolojik araştırmalar ve makineleşme oluşturuyor. Aslında tüm bunların da temelinde insanın kendisini yeniden inşa etme gayreti var. Bugüne kadar algılanan insan tipinden farklı olarak artık insan, kendisini yeryüzünün efendisi olarak görmeye başlıyor. Tabi bu, keşiflerle, yeryüzünün sömürülmesiyle oluşan bir birikimin sonucunda doğan da bir bilinç aynı zamanda ve daha çok da Batılı 'insanda ortaya çıkıyor. Ama, sadece bunu yeryüzünün keşfine ve ele geçirilmesine bağlamak eksik kalacaktır. Uyanan yeni ve geçmişten farklı bilinç, insanı ileriye doğru taşıırken, bu taşımayı keşfetme ve yeni malzeme oluş-

turma; teknolojiyi geliştirme ve aklı her şeyin üstünde tutma gibi bir yargıyla oluşturacaktı.

Sanatın ve tabii ki tasarımın bütün boyutlarıyla geliştiği bir zaman dilimini de kapsıyor bu yüzyıl. Bir kere geçmişte görülmemiş büyüklükte, çeşitlilikte kentler ortaya çıkıyor. Ve bu kentler kendilerini yeniden şekillendiriyor, yeni bir tasarım boyutuna ulaşmak istiyorlar. Binalarıyla, yollarıyla, kaldırımları; çöplerinin taşınmasıyla; su şebekeleriyle ve atık suyun organize edilmesiyle. Kısacası kent, büyük, karmaşık ve her detayı mutlaka düşünülmesi lazım gelen büyük ve detaylı bir 'tasarım' gerçekliği olarak da karşımızda duruyor.

Fizik çevre üzerinde gitgide daha fazla kontrol artmaktadır 19. yüzyılda. Doğa dizginlenmiştir; sadece kentlerin geçmişten farklı olarak dizayn edilmesi ve tasarlanması değil; doğanın bütün yer üstü ve yer altı kaynaklarına da ulaşmaya çalışılmıştır. Derinlerde yatan kömür yatakları işletilmekte, çok uzaklarda bulunan temiz su taşıma sistemleri ve o sistemleri dizayn eden yapılarla şehre getirilmekte ve uygun ve rasyonel dağılımı sağlanmaktadır. Kısacası günlük hayatı kolaylaştıracak, olumlu ve insana göre şekillendirilecek bütün tasarım gücü kullanılmaktadır bu yüzyıl içinde...

19. Yüzyıl önceki çağlardan aldığı bilgileri iyi derlemiş ve bunları uygulama safhasına koymuştur. Zaten bilginin gelişimi, büyümesi ancak geçmiş birikimlerin devamıyla söz konusu olabilmektedir. Yoksa bilgi birden ortaya çıkan bir olgu değildir. Uzun tecrübelerin, araştırma ve gözlemlerin ciddi anlamda derlenmesiyle oluşmaktadır bilgi. 19. yüzyıl her türden bilgiye gereksinim duyan, Batı toplumunun büyük devinimsel bir gelişme yaşadığı, adeta sınırlarına ulaştığı bir zaman diliminin de adıdır. Bir de artık bilgi geçmiş çağlarda olduğu gibi, sadece iktidardakilere veya seçkin bir zümreye hitap etmemekte; giderek daha da gelişerek, toplumsal hale dönüşmekte, insanlara, vatandaşlara hizmet etmekte; onların yaşadığı şehirleri güzelleştirmekte, onları eğlendirmek için eğlence yerlerinin oluşumuna, sanatsal zevklerinin ve ilgilerinin artması ve ruhlarını besleyebilmeleri için müzelere, sanat galerilerine, fuarlara vb. dönüşmekte; büyük alışveriş merkezleri oluşmakta, görkemli opera binaları, konser salonları yapılmaktadır. Meydanlar, garlar, parklar; hep insanlara, tarihte olmayacak şekilde hizmet eder duruma gelmiştir.

Makineleşme günlük hayatı daha yaşanılır kılarken, aynı zamanda boş zamanı da arttırıyordu. Hem verim artıyor hem de insanlar arta kalan zamanlarda kendilerini geliştirebilecek sanatsal faaliyetler içine girebiliyorlar, tiyatrolara, müzelere, galerilere gidip, kültürel aktivitelere katılabiliyorlardı. Traktörün devreye girmesiyle nasıl tarımsal üretimde büyük bir artış yaşandıysa, aynı şekilde, içilebilir temiz suyun şehirlere uzak mesafelerden

borularla getirilmesi de, sağlıklı bir ortamın doğmasında temel etmenlerden biri oldu. Doğal çevre artık denetim altına alınmaya başlanmış; mühendislik, bilim ve teknoloji tasarım alanında dört nala koşar olmuştur. Moda tasarımı insanların giyim kültürünü belirliyor, mobilya tasarımı gittikçe büyüyen ve güzelleşen evlerin iç dekorasyonuna görsel bir estetik kattığı kadar aynı zamanda estetikle bütünleşmiş bir fonksiyon ekliyordu.

Günlük hayatın içinde tasarım ve sanat olgusu gerek kullanım eşyalarında, gerekse de şehirlerin kendi gerçekliğinde ortak, bütünleşen bir reel varlığa dönüşüyordu. 19. yüzyıl tasarımılanmış bir dünya tablosu sunuyordu insanlığına; bu dünya elbet sanatı içinde barındırıyordu. Kentin kendisi zaten başlı başına bir tasarım gerçekliğiydi. Yollar, köprüler, toplu yaşam alanları olan binalar; parklar bir soluk alma zamanı ve betonun içinde yeşil alan olarak doğanın uzantısını sürdürürken; müzeler ve galeriler de seçkin sanat eserlerinin saklandığı, gösterildiği kamusal mekanlar olarak sanat meraklılarına hizmet veriyordu. Köprülerin estetik düzenlenişi, parkların meydanlara açılması ve doğayla bütünleşen, giderek estetiği ve güzelliği kuşanan varlığı; keza müzeler, galeriler; gerek mekan olarak orijinalliği, gerekse de içerisinde barındırdığı sanat eserleriyle yetkin özgünlükleri hep tasarımın sanatla, günlük hayat içinde, yaşanılan hayat içinde varlık bütünlüğüne ulaştığı gerçeklik olarak bulunuyordu.

Sonuç

19. Yüzyıl kenti kendisini bir tasarım öncelikli sanat kenti olarak dizayn etme iddiasında konuşlandırmıştı. Bu makine uygarlığının, mekanik yeniden oluşun kentiydi. Alabildiğine rasyonel bir düzenlenişe doğru açılıyordu. Ama bunu yaparken de hayattan kopmayan bir sanatı da içine çekmek istiyordu. Bu sanat salt müzelerde olmamalıydı, müzeler ve seyirlik bir sanatı arzulamıyordu 19. yüzyıl kenti; kentle bütünleşmiş bir estetiğin ve gerçekliğin adımı olarak, yaratusı olarak görüyordu sanatı. Empresyonist resim böylesi bir gerçeklikle, kent içinde doğaya, ışığın izlenimlerine yöneldi. Kent-doğa peyzajlarını kendisi için yeniden örgüledi, kurguladı. Yeni bir estetik hamle olarak, müzeler değil, hayatın kendisi olan; insanın, doğanın ve kentin bütün görkemini, sahiciliğini tuvallere taşımak istedi. Yine bütün endüstriyel çalışmalar da, estetikle sanatsal iddianın kendine özgü uyumunu gerçekleştirmesi bakımından bu yüzyılda önemli bir varlık olarak ortaya çıktı.

KAYNAKÇA

- BRAUDEL, F., 1993. Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, Çev: M. A. Kılıçbay, Gece Yayınları, İstanbul.
- CLOUGH, S. B., 1965. Uygarlık Tarihi, Çev: N. Önal, Varlık Yayınları, İstanbul.
- HAUFFE, T., 1998. Design, Laurence King Publishing, London.
- HESKETT, J., 1997. Industrial Design, Thames and Hudson, London.
- HOBBSBAWN, E. J., 1994. L'ère du capital (1848-1875), Fayard, Paris.
- HOBBSBAWN, E. J., 1992. Nations et nationalisme depuis 1780: programme, mythe et realite, Gallimard, Paris.
- LABORİT, H., 1990. Kent ve İnsan, Çev: B. Onaran, Payel Yayınları, İstanbul.
- MORAZE, Ch., 1959. Les Bourgeois conquerants, A. Colin, Paris.
- NOBLET, J. De, 1988. Design Le Geste et Le Compas, Editions Aimery Somogy, Paris.
- PIERRE D'ESPEZEL and FRANCOIS FOSCA, 1961. European Painting, Published by Washington Squars Press.
- PIRENNE, J., 1951-1953. Les grands courants de l'histoire universelle, t. IV, V, A. Michel. Paris.
- REINACH, S., 1905-1915. Cultes, Mythes et Religions, Paris.
- SEİGNOBOS, Ch., 1960. Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi, Çev: S. Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, İstanbul.